

İKBÂL'İN DÜŞÜNCESİNDE İRADE HÜRRİYETİ VE KADER*

Riffat HASAN

U.S.A.-Kentucky, Lousville Üniversitesi,
Dini Araştırmalar Bölümü Öğretim Üyesi.

Çev. Yrd. Doç. Dr. Ahmet İshak Demir

Karadeniz Teknik Ü. İlahiyat Fakültesi
Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı

Kişisel irade hürriyeti İkbâl'e göre, katı ve belirgin bir gerçeklik olmadığı gibi sadece bir varsayım da değildir. İrade hürriyeti lehinde psikolojik bir tartışma gösterir ki, biz düşünmeye dahi gerek kalmadan seçme ve hareket etmede hür olduğumuzu anlarız.¹ İkbâl, düşünme işinin temelde mekanik olmadığını vurgular. Düşüncenin kendisi serbesttir ve bu bütün bilgilerin temel tavrıdır. Bir düşünce, bir başkasına götürebilir veya bir başkasını etkileyebilir. Fakat bu ikili arasındaki ilişki mekanik bir gereklilik değildir. Ayrıca her düşünce eyleminde mutlaka düşünen bir benlik vardır ve bu benlik hür olduğunu hisseder.² Hürriyet, Kant'ın tasarladığı gibi, erdemli olma uğruna gerçek kabul ettiğimiz bir postula değildir. Aksine zarurî tecrübelerimizin gösterdiği gibi, bizzat insanın şuurluluğunun bir gerçekliğidir.³ İkbâl'in bakış açısı, "İradesinde hür olmadığını hisseden deli, hür iradeyi reddeden ise aptaldır." diyen Nietzsche'yi hatırlatır.⁴

İkbâl'in atıfta bulunduğu deterministler, insanın iradî davranışlarını "benliğin kendi sahip olduğu veya miras aldığı yapma veya terk etme eğilimlerinin sadece düşünülen motivasyonlar olarak bir çatışması şeklinde değil, aynı zamanda zihin arenasında gladyatör gibi dövüşen bir sürü haricî güç olarak kabul ederler. Sonuçta nihaî seçim *en güçlü* kuvvetlerce karar verilen bir durum olarak belirlenir.⁵ İkbâl'e göre deterministlerle hürriyetçiler arasındaki tartışma, iradî davranışın yanlış anlaşılmasından doğar. Şöyle ki benliğin davranışı, duyu parçalarına sonsuzca bölünebilen düşünce ve hedeflerin birbirini takibidir.⁶ Alman Gestalt (Biçim Ruhbilimi)

* Riffat Hassan, "Freedom of Will and Man's Destiny in Iqbal's Thought", *Islamic Studies*, c. 17, sy. 4 (Kış 1978), s. 207-220.

¹ I. Haq, "Freedom of Will and Determinism", *Al-Hikmat*, Lahor 1967, s. 83.

² I. H. Enver, *Metaphysics of Iqbal*, Lahor 1944, s. 48-49.

³ *a.g.e.*, s. 50.

⁴ *The Encyclopaedia of Religion* Quotations, ed. F. S. Mead, Londra 1965, s. 104'te F. Nietzsche'den alıntı.

⁵ Muhammad Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, nşr. Muhammad Ashraf, Lahor 1962, s. 107. (Türkçesi için bk.: İkbâl, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev. N. Ahmet Asrar, İstanbul 1984, s. 148; Bundan sonraki dipnotlarda bu çeviri eseri, sadece "Asrar" olarak referans vereceğiz. Çev.)

⁶ Aynı yer.

Psikolojisi'nin belirttiği gibi, "iradî davranışlar üzerinde dikkatli bir inceleme, sadece duyuların bir neticesi olmaktan öte bir 'içgörü' (insight) gerçeğinin varlığını gösterir. Bu 'içgörü', benliğin varlıklarla zaman, mekân ve nedensellik ilişkilerinin değerlendirilmesidir. Bir bakıma, oluşumdan önce benliğin belirlediği hedef ve amaç açısından, karışık bir bütün içinde veri seçmedir."⁷ Bu sebeple İkbâl, Gestalt Psikolojisi temelli değerlendirmelerle, benlikteki ve tabiattaki determinizmin birbirine denk olmadığı ve bu sebeple bilimsel metodun insan davranışlarına birebir uygulanamayacağını iddia edenlerin argümanlarını çürütür.⁸

Bir bilim adamının işaret ettiği gibi, katı sebepliliğin zorunluluk prensibi fizik tarafından dahi dışlanmıştır.⁹ 1927'de Heisenberg, Newton'un mekanik zorunluluğunu yıkan kuantum mekaniğinde zorunsuzluk prensibini keşfetti. Heisenberg, tek bir atom elementinin hareketinin dahi zorunluluk dışında olduğunu gösterdi, zira ortada herhangi birinin gerçekleşebileceği sonsuz sayıda ihtimal vardır.¹⁰ Hayatın dinamik hareketlerinin, bilimin kavram ve kategorileri aracılığıyla tam olarak anlaşılabilir olduğu düşüncesine rağmen bu durum, İkbâl'in bakış açısının bilim tarafından red değil, aksine desteklendiğini gösterir.¹¹

İkbâl'i, "ferdî benliğin kişisel sebep olarak yeterliliği" konusunda ikna eden şey, insanın iradî fiilleri ve sonuca ulaşma çabalamalarındaki temel tecrübedir. Determinizm savunucularının yer bulmaya çalıştığı benlik, sebeplilik zinciri dışında yer alır. İkbâl, sebeplilik zincirinin, benliğin yapay bir yapısı olduğu kanaatindedir.¹² Benlik, fizikî dünya ile ilişki kurma amacıyla hayatın zengin çeşitliliğini bir çeşit sisteme indirir. Bu sebep-sonuç ilişkisi sistemi, benliğin vazgeçemeyeceği bir metodudur. Benlik, onun tabiat yorumuyla çevresini anlar ve bu onun hürriyetini genişletir.¹³

Benliğin faaliyetlerdeki rehberlik ve yönlendirici kontrol unsuru, benliğin Sonsuz Benlik'e (Ultimate Ego) benzer hür bir kişisel sebeplilik olduğunu gösterir. Allah, sorumluluk alabilen, sınırlı bir benliğin ortaya çıkmasına izin vermiştir fakat bu durumda O, kendi irade hürriyetini sınırlandırmıştır. Burada şu soru ortaya çıkar: Allah ve insanın ikisi birden nasıl hür olabilir? İkbâl buna şöyle cevap verir: "Gerçek şu ki kaderle ilgili bütün teolojik tartışma, hakikî tecrübenin ta kendisi olan hayatın kendiliğinden olma özelliğini göz önüne almayan, tam bir spekülasyondan kaynaklanır. Şüphesiz yok ki benliğin kendisine bağışlanan güçle birlikte ve buna bağlı

⁷ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 107; Asrar, s. 148.

⁸ R. Siddiqi, "Iqbal and Free Will", *The Pakistan Quarterly*, c. 4, sy. 3 (Ağustos 1954), s. 20-21.

⁹ a.g.m., s. 22.

¹⁰ Aynı yer.

¹¹ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 50; Asrar, s. 65.

¹² a.g.e., s. 108; Asrar, s. 148.

¹³ Aynı yer.

olarak beklenmedik hareketleriyle ortaya çıkışı her şeyi kuşatan Benliğin hürriyeti-ne, bir anlamda, bir sınırlamadır. Fakat bu sınırlama dışarıdan bir baskı değildir. Allah'ın yaratıcı hürriyetinden kaynaklanır ki onun sayesinde insan, kendi hayatının, gücünün ve hürriyetinin katılımcısı olmak üzere sınırlı benlik olarak seçilmiştir."¹⁴

Şuurlu benlik, sıralı bir zamanla (serial time) sınırlandırılmayan, aksine ân be ân onu yaratan ve tamamen hür ve orijinal olan, tam bir süreçte yaşar.¹⁵ İkbâl, yaratıcı hareket olarak soyut hayat kavramının hürriyet fikrini doğurduğu kanaatindedir.¹⁶ Bausani, İkbâl'in Din Felsefesinin özü açısından "İnsan yaratıcıdır" şeklinde bir hükümün verilebileceği görüşündedir.¹⁷ İkbâl, Allah'ı yaratıcıların en güzeli olarak tarif ederken (Müminun 23/14.), Allah'tan başka yaratıcılar olabileceğini Kur'an'ın da itiraf ettiğini söyler.¹⁸

İkbâl, İslâm'ın insanı Allah'ın rehberliğini kabul veya reddetme güç ve kabiliyetinin merkezi olarak kabul ettiğini belirtir. "Bu gerçek, Rab'binizdir. Artık dileyen inansın, dileyen inkâr etsin."¹⁹ İnsan iyi ile kötü arasında seçim yapmakta serbesttir ve ona seçimine göre karşılık verilecektir. "İyilik ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz. Kötülük ederseniz, o da kendi aleyhinizedir."²⁰ İkbâl, "Tanrının yaratıklarına cömertçe bağışladığı en büyük hediye ile, O'nun mükafatını kazanmaya en uygun ve yine O'nun en çok ödüllendirdiği şey, akıl sahibi varlıkların tamamına toptan veya ferdî olarak bağışlanmış olan, irade hürriyetidir."²¹ diyen Dante ile aynı görüşü paylaşmaktadır.

Serbestçe hareket etme gücü tek taraflı değildir. İkbâl, İslâm'ın, insan psikolojisinin irade hürriyetini yerine getirme gücünün, yapma ve terk etme anlamına gelen bu önemli gerçekliğini dikkate aldığını belirtir.²²

İkbâl, Kur'an'ın insanın eşsiz bireyliğini onayladığını ifade eder.²³ Bu görüşünün sonucu da şudur: İslâm, bir bireyin günah işleyip onu başkasına yükleyerek kurtulması görüşünü reddeder.²⁴ İkbâl, her bir insanın ahlâkî sorumluluğunun ba-

¹⁴ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 79-80; Asrar, s. 112 vd.

¹⁵ *a.g.e.*, s. 50; Asrar, s. 72.

¹⁶ Aynı yer.

¹⁷ A. Bausani, "Iqbal: His Philosophy of Religion and the West", *Crescent and Green*, London 1955, s. 54.

¹⁸ R. A. Nicholson, "Introduction", *The Secrets of the Self*, Londra 1920, s. XVIII'teki alıntıdan.

¹⁹ Kehf 18/29. Müellif İngilizce mealleri G. Sale'in *The Koran* (Londra 1890) isimli çevirisinden sayfa numaralarıyla vermiş olmakla beraber biz tercümümüzde, bu metinleri de dikkate alarak çeşitli Türkçe meallerden istifade ettik. (Çev.)

²⁰ İsra 17/7.

²¹ A. Dante'den alıntı, *The Encyclopaedia of Religious Quotations*, s. 151.

²² Iqbal, *The Reconstruction*, s. 109; Asrar, s. 150.

²³ *a.g.e.*, s. 95; Asrar, s. 133.

²⁴ Aynı yer.

ğimsizliğinin Kur'ân tarafından her bireyin “(yargılama) günü O'na tek başına gelecektir.” (Meryem 19/95.) denilmek suretiyle açıkça vurgulandığı kanaatindedir. “Herkesin kazandığı yalnız kendisine aittir. Hiç kimse, bir başkasının yükünü taşımaz.” (el-En'am 6/164.), “Her can, kazandığıyla rehin alınmıştır.” (Müddessir 74/38.)

Varoluşçu filozoflar gibi İkbâl de, hürriyetin risk ve sorumluluk taşıdığına farkındadır. İnsan “korkuyla kabul ettiği özgür kişiliğinin emanetçisidir.”²⁵ Hürriyet iyi bir haldir fakat “seçme gücüne sahip sınırlı benliğin ortaya çıkmasına izin vermek, büyük bir risk almaktır. Zira iyiyi seçme hürriyeti, iyinin zıddı olan, kötüyü seçme hürriyetini de içerir. Allah'ın bu riske girmesi O'nun insana olan inancını gösterir. Artık insana düşen görev bu inancı doğrulamaktır.”²⁶ İkbâl der ki, Kur'ânî anlatıma göre Âdem'in ilk karşı gelişi affedilmiştir zira onun ilk itaatsizliği aynı zamanda hür iradeyle yaptığı ilk davranışı.²⁷

Seçme hürriyetinin içerdiği risk, insanın potansiyellerini deneme ve geliştirmeyi mümkün kılar. Kur'ân'ın dediği gibi: “Biz sizi sınamak için şerre de hayra da müptelâ kılıyoruz.”²⁸ İkbâl'e göre “İyi ve kötü”, “zıt olmalarına rağmen aynı bütünü tamamlar.”²⁹ İrade hürriyetinin sonucu trajiktir: Kötünün varlığıyla birlikte insanın şahsîlik ve ferdiliğini kabul etmesi aynı zamanda “şahsîliğin sınırlılığından” kaynaklanan insan kusurlarını da kabul etmesi demektir.³⁰

İkbâl'e göre, Allah hem iyi hem de kötüye müsait bir yaratık yaratma riskini almıştır, zira eğer insan kötüyü reddetme seçeneğine sahip olmasaydı, kendisinin iyi olduğunu ispatlayamazdı.³¹ “İyilik bir baskı meselesi değil, ahlâkî ideale kişinin hür olarak teslim olmasıdır.” Bütün hareketleri tamamıyla belirlenmiş bir varlık, iyilik üretemeyen bir makine gibidir.³²

İkbâl yazılarında, “Biz emâneti, göklere, yere ve dağlara sunduk; onu yüklenmekten kaçındılar, ondan korktular; onu insan yükledi; doğrusu o, çok zâlim, çok câhildir.”³³ âyetine çok kere atıfta bulunur. İnsan imanı korumamasına, dünyayı gerektiği gibi yönetmeyip zulüm ve abesle iştilal etmesine rağmen, tek başına böyle büyük bir sorumluluğu üstlenmeye cesaret etmiştir. İnsanın sorumluluğu hür olu-

²⁵ *a.g.e.*, s. 95; Asrar, s. 134.

²⁶ *a.g.e.*, s. 85; Asrar, s. 120.

²⁷ Aynı yer.

²⁸ el-Enbiyâ 21/35.

²⁹ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 85; Asrar, s. 120.

³⁰ Aynı yer.

³¹ “Ulûhiyet, Kişilik yaratmada yatar.” (*Bal-e Cibril*, Lahor 1935)

³² Iqbal, *The Reconstruction*, s. 85; Asrar, s. 120.

³³ el-Ahzâb 33/72.

şunda yatar. İkbâl, insanın üstlendiği “emanet”ten söz ettiği her yerde, onu gurur ve tevazu yansıtan bir tarzda ele alır. (*Zebûr-i Acem*, Lahore 1927).³⁴

İkbâl, “kısmet” anlayışına ve bu terimin ifade ettiği kötü/alçaltıcı kaderciliğe şiddetle karşı çıkar³⁵ ve İslâm’daki kadercilik anlayışını Grek düşüncesinin etkisine bağlar. Klasik gelenekte Müslüman filozoflar sebep-sonuç zincirinde ilk halkaya vararak sonsuz İlk Sebep’i, tek sebep olarak kabule meylettiler ve dolayısıyla da aracı ikincil sebepleri reddettiler; bunu da Allah’ı, var olan her şeyin tek yaratıcısı kılmak amacıyla yaptılar. Buna ilâveten, kaderciliğin gelişmesine iki unsur daha eklendi. Birincisi siyasal idarenin zulümlerini Allah’ın takdirine atfetmek suretiyle onları haklı çıkarma arayışdır. İkincisi de, orijinal İslâm tarafından kaderci bakış açısına hiç te uygun olmayarak üretilmiş olan hayat motivasyonu gücünün azalmasıydı.³⁶

Leibniz, monadta tabiî değişimin, dahilî prensiplerden kaynaklandığını savunur.³⁷ İkbâl de, iradî düşünceyi, “bir tohumun, ağacın organik birliğini, var olan bir gerçeklik olarak, ta baştan itibaren barındırması gibi, zamanda dahilî sonsuzluk”un açılımı olarak görür.³⁸ Fakat bir taraftan gelecek bugünde önceden var olurken, İkbâl hayatın belirli bir kadere doğru yol aldığına da inanmaz. İkbâl’in Yaratmayı, Ehli-Sünnet’in kabul ettiği gibi uzayda yayılmış Allah’ın karşısında O’nun “gayrı” olarak duran üretimi tamamlanmış bir üründen ziyade, Allah tarafından, önünde açık sınırsız ihtimaller arasında, devam eden bir açılım ve icra olarak tasarladığını görmekteyiz.³⁹ Bu durumda İkbâl kaderi, “bir âmiri olmaksızın çalışan acımasız bir belirleme olarak değil, varlığın iç yeteneği olarak görür. Kader, onun tabiatının derinliklerinde yatan gerçekleşme imkânı olan ihtimallerdir. Bunlar herhangi bir dış baskı olmaksızın sıralı olarak kendilerini kuvveden fiile çıkarırlar.”⁴⁰ “Biz her şeyi bir kadere göre yarattık.”⁴¹ âyeti, bu durumda varlıklar onu gerçekleştirme veya gerçekleştirilmeme hür oldukları belirli bir potansiyel bahşedilmiş olarak yaratılmışlardır anlamına gelir.

³⁴ “Ben’den ve onun hararetinden nasıl bahsedeyim? Onu ‘arz ettik’ (el-Ahzâb 33/72) âyet-i kerimesi vazihan anlatır. Onun azâmeti feleği tirtir titretir. Zaman ve mekân onun sırtındadır. O, insanın gönlüne yerleşmiştir, bir avuç toprağa nasip olmuştur.” İkbâl, *Yeni Gülşen-i Raz*, Çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1959, s. 21; İngilizce çeviri için bk. H. Husain, *The New Rose-Garden of Mystery*, s. 12.

³⁵ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 110; Asrar, s. 152.

³⁶ a.g.e., s. 110-111; Asrar, s. 152 vd.

³⁷ G. W. Leibniz, *Philosophical Writings*, Çev. M. Morris, London 1965, s. 6.

³⁸ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 6; Asrar, s. 22.

³⁹ R. Whittemore, “Iqbal’s Pantheism”, *Civil and Military Gazette*, Lahore, 21st April 1961, Iqbal Day Supplement, s. III, V.

⁴⁰ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 50; Asrar, s. 76.

⁴¹ el-Kamer 54/49.

Bir kişinin kaderi onun karakterinde yatar. “Karakter” der İkbâl, “insanın ün büyük donanımıdır. Zira bütün fiiller ondan kaynaklanır...”⁴²

Hiçbir şey yapmaksızın kudret helvasının gökten düşeceğini umarak beklemekle hiç kimse insanın uğrunda çabaladığı nasibini elde edeceğini ummasın; zira “insan, kaderinin hem insanı hem de efendisidir.”⁴³ (*Zebûr-i Acem*)⁴⁴ Kaderin çaresiz bir kölesi ya da dimdik ayakta ve kendi kaderini şekillendiren biri olmak, kişinin kendi elindedir. İkbâl, kişi çaba gösterdikçe ilerleyen adımları için yolun onun önünde açılacağına inanır. (*Peyâm-ı Meşrik*, Lahore 1923)⁴⁵ İnsan, eğer çevresini kendisine uygun bulmazsa, Ömer Hayyam’ın deyişiyle, onu “parçalara ayırıp, gönülünün istediği gibi yeniden şekillendirmemesi” için hiçbir sebep yoktur. (*Câvidnâme*, Lahor 1932)⁴⁶

⁴² “Bu sıkıntı ve zorluk dünyasını idare eden kader, garip çok garip. Fakat faaliyet ateşlerinde kaderin sırları planlanmıştır. Tanrı’nın cemaatinin dua edenleri kırmızı çimenli savaş alanında yürüyor. Faaliyet ateşinde unutulmuş, tanrının sesi olmuş.” Çev. V. G. Kierman, *Poems from Iqbal*, Bombay 1947, s. 55.

⁴³ A. Tennyson, *The Encyclopaedia of Religious Quotations*, s. 143.

⁴⁴ “Gerçi biliyorum ben, örtüyü bir gün atıp
Öyle meydana çıkar.
Lakin sakın zannetme ki can bu ızdıraptan
O gün kurtulacaktır.
Öyle bir darbe lazım ki bu uyumuş canım
Uyanıp bir doğrulsun.
Rübap teline mızrap vurulmazsa nağmeler
Nasıl feryada başlar.
Topraktan el etek çek; ve kendini topraktan
Bir ceset zanneyleme!
Göğsünü bir yararsan ordan mehtap fişkirir.” *İkbâl’den Şiirler: Şarktan Haber ve Zebûr-u Acem*, Çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1971, s. 239; İngilizce çeviri için bk. *Persian Psalms*, Çev. A. J. Arberry, Lahor 1948, s. 89.

⁴⁵ “Ayaklarına kader zinciri vurma; bu inişli çıkışlı kürenin ötesinde bir yol var. Eğer inanmazsan kalk ve ayaklarının coşup havaya fırladığını gör.” İkbâl, *The Tulip of Sinai*, Çev. A. J. Arberry, Londra 1947, s. 16.

⁴⁶ “Yaşıyor musun? Muştak ol, yaratıcı ol, bizim gibi ufukları tut!
Sana uygun olmayanı kır; kendi zamirinden başka bir âlem çıkart!
Başkalarının dünyasında yaşamak, hür insana zor geliyor.
Yaratma kuvveti olmayan herkes, önümüzde kâfir ve zındıktan başka bir şey değildir.
O, Cemalimizden nasibini almamış, hayat ağacından meyve yememiştir.
Allah’ın adamı! Kılıç gibi keskin ol! Sen, kendi dünyanın kaderini yarat!” *Câvidnâme*, Çev. Annemarie Schimmel, Ankara 1989, s. 366-368; İngilizce çeviri için bk. *Javid Nama*, Çev. Arberry, s. 138.

İkbâl'in gözünde, günah bile olsa, yeni bir şey yaratmak bir muvaffakiyettir. (*Peyâm-ı Meşrik*)⁴⁷ Onun tasvir ettiği günahkâr, yaptığıyla övünür ve sorumluluğundan kurtulmayı arzulamaz. (*Zebûr-i Acem*)⁴⁸

Bir insan veya millet çabalamazsa, şerefli bir geleceği hak etmez. İkbâl, bu tür kişi veya milletleri, ümit ve sempatisinin kapsamına almaz. (*Darb-i Kelîm*, Lahor 1936)⁴⁹ İkbâl, "insanlar kendi durumlarını değiştirmedikçe, Allah onların durumunu değiştirmez." (Ra'd 13/11.)⁵⁰ âyetine daima atıfta bulunur. İnsan "insiyatif almaz ve sahip olduğu zenginliği inkişâf ettirmezse, içindeki ruh, taş gibi sertleşir ve ölü madde seviyesine indirgenir."⁵¹ Fakat eğer kendisini değiştirirse, Allah ondan kendi kaderini seçmesini ister.⁵² Veya insan eğer var olandan memnun değilse, Allah'tan yeni bir kader isteğinde bulunabilir. (*Câvidnâme*)⁵³

Cevab-ı Şikva'da, Allah, insan eğer gerçekten imanlı ise, kaderinin ne arzu ederse o olacağı sözünü verir. (*Bâng-i Derâ*, Lahor 1924, s. 232)⁵⁴

İkbâl'in irade hürriyeti ve kader konusundaki görüşünden önemli bir soru doğar: İnsanın irade hürriyeti, İslâm inancının önemli bir parçasını oluşturan, Allah'ın iradesine boyun eğme anlayışı ile nasıl uyum gösterir? İkbâl'e göre, "onlar olacaktır" demek suretiyle Allah'ın iradesine teslim olmak, bizim hürriyetimizi ortadan kaldırmadığı gibi azaltmaz da. Zira o, bizim kendi faaliyet ve gerçekten ferdi olan hürriyetimizi tam olarak ifademizdir. "Teslim-i Rıza" başlıklı bir şiirinde İkbâl, teslimiyetin anlamını açıklar.⁵⁵

⁴⁷ "Eğer emeklerinle, günah bile olsa, nadir bazı şeyler oluyorsa, o kendi mükafatını almıştır." Iqbal, *The Tulip of Sinai*, Çev. A. J. Arberry, Londra 1947, s. 21.

⁴⁸ "Şerefli günahkârım; hizmetsiz ücret almam. Şuna gönlüm yanıyor: Ki benim kusurumu takdire bağlıyorlar." *İkbâl'den Şiirler: Şarktan Haber ve Zebûr-u Acem*, Çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1971, s. 243; İngilizce çeviri için bk. *Persian Psalms*, Çev. A. J. Arberry, Lahor 1948, s. 92.

⁴⁹ "Bu millet, bugünkü kaderinde bulunmayan, yarının yeniden doğuşunu (Rönesans) haketmez."

⁵⁰ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 12; Asrar, s. 30.

⁵¹ Aynı yer.

⁵² "Benliğini geliştir zira her takdirden önce bizzat Allah insana "senin dilediğin nedir?" diye sorar." (*Darb-i Kelîm*)

⁵³ "Bu takdirden ciğerin kan olursa, Allah'tan başka bir takdirin hükmünü dile. Yeni bir takdir dilemen, caizdir; Allah'ın takdirleri bitip tükenmez. Küre-i arzın seknesi Ben nakdini harcamıştır; takdir mefhumunun nüktesini öğrenemişlerdir.

Bu ince remiz, bir kelimedede gizlidir: Sen başka olunca o da başka olur.

Toprak ol, seni havaya nezrederler; taş ol, seni şişeye atarlar!

Çiğ danesi misin? Düşmek senin takdirindir! Bir derya mısın? Devam, senin takdirindir." *Câvitnâme* Çev. Annemarie Schimmel, Ankara 1989, s. 206-208; Müellif İngilizce çeviriyi A. J. Arberry'den vermiştir. (Çev.)

⁵⁴ "Bu dünya hiçbir şeydir, yazı ve kalem senindir.

⁵⁵ Bu anlaşılması zor gerçekliğin her alanı bellidir, öyle ki bitkiler geniş yere hasret çekerler.

Allah'ın iradesine teslimiyet demek olan *tevekkül*, sadece kaçınılmaz olanı kabul demek değildir. Tevekkül, kişinin çaresizliğinin farkında oluşundan kaynaklanmaz, aksine o, dünyayı bizim kılmanızın can alıcı yolu olan, imanın sonucudur.⁵⁶ İkbâl der ki, “iman, belirli tip bir ya da birkaç konuya sadece pasif bir inanç değildir. İman, insanın ender ve engin tecrübesinden doğmuş yaşayan bir itikattir.”⁵⁷ Bu tecrübe, klasik söylemde şu şekilde vücut bulur: “Ben yaratıcı Hakk'ım” (Hallac), “Kader benim” (Muaviye) ve “Ben konuşan Kur'ân'ım” (Ali).⁵⁸ Sadece “güçlü kişilikler, bu tecrübeye ve bu tecrübenin kapsadığı “daha yüksek (derin) bir kaderciliğe” (higher fatalism) ulaşmaya muktedirdir.”⁵⁹ Bu derin kadercilik, dünya düzenine, atomların tesadüfî birlikteliği olarak bakmaz, aksine onu şuurlu ve merhametli Yaratıcı'nın her şeyi kuşatan aktivitesi olarak algılar.⁶⁰ *Câvidnâme*'de dikkate değer bir metinde Hallac, kaderin gerçek mânâsını ve anlamlılığını açıklar.⁶¹

Yüksek kadercilik, Tennyson tarafından şöyle tanımlanır:

“İradelerimiz bizimdir, fakat nasıl bilmeyiz

İradelerimiz bizimdir, fakat onları Senin kılmak için.”⁶²

Büyük din adamlarının ve dinlerin, daima en üst ve en paradoksal olarak tarif ettiği tecrübe,⁶³ İkbâl'e göre hayat ve engel tanımayan sınırsız bir güç kaynağı olması yanında, bir insanı etrafında kurşunlar dolaşırken rahatça dua edebilir hale de

Tohum, toprağın karanlıklarında bekleyecek bir malzeme değildir, fişkırpı sonuna kadar gelişmeyi çok ister.

Fitratındaki fonksiyonları sindirme, kulluğun ifade ettiği mânâ bu değildir.

İlerlemeye cesaretin varsa, mekân sınırsızdır, ey Allah'ın kulu, Allah'ın dünyası o kadar dar değildir.” (*Darb-i Kelim*, s. 22)

⁵⁶ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 109; Asrar, s. 151.

⁵⁷ Aynı yer.

⁵⁸ *a.g.e.*, s. 110; Asrar, s. 151.

⁵⁹ *a.g.e.*, s. 109-110.

⁶⁰ T. W. Arnold, *The Islamic Faith*, Londra 1928, s. 24.

⁶¹ “Kaderden nasibi olanın kuvvetinden İblis ve ölüm titriyor.

Cebir, himmeti olan adamın dinidir; erenlerin cebri noksansız kuvvetinden geliyor.

Pişmiş adam cebir sayesinde daha fazla olgunlaşıyor; halbuki pişmemiş adam için cebir, mezar kucağıdır.

Erenlerin işi, teslim ve rızadır: Zayıf olanlara bu kıyafet yakışmaz.

Ey böyle diyen: “Olacak bu idi –oldu! İşler bu idi ve oldu âyinine uydu”.

Kaderin mânâsını anlamamışsın; ne Ben'i ne Allah'ı görmemişsin.

Mümin, Allah'a niyaz eder ki: “Biz sana uyarız – sen de bize uy!”

Onun azmi Allah'ın takdirini yaratıyor; savaş gününde onun oku. Allah'ın oku olacak!” *Câvitnâme* Çev. Annemarie Schimmel, Ankara 1989, s. 238-247.

⁶² A. Tennyson, “In Memoriam A. H. H.”, *The Poetical Works*, Londra 1959, s. 239.

⁶³ A. M. Schimmel, *Gabriel's Wing*, s. 302.

getirebilir.⁶⁴ İradesini Allah'ın iradesiyle mükemmel bir şekilde ahenkli hale getiren kul, tarihi ve kaderi belirler duruma gelir.⁶⁵

İkbâl, insanın elinde mucizeler meydana gelebileceğine,⁶⁶ onun gerçekte sadece hürriyetinin kaynağı olan Allah'ta özgür⁶⁷ olduğuna ve yine şüpheyle kuşatılmış olsa da benliğinin derinliklerinde ilâhî kanunun kaynağını görebileceğine inanır.⁶⁸ Fakat insan, yaşamın “hayatî yolunu” kavramakla sınırsız bir güç elde eder.⁶⁹

Bir yazar İkbâl'in, insan hürriyeti üzerindeki ısrarına rağmen determinizme inandığını iddia eder. Zira ona göre İkbâl, bir çok kere *takdir* (ilâhî irade) ile *tedbirin* (insan çabası) karşı karşıya geldiği yerde, ikincisinin hiçbir şey yapamayacağını belirtir.⁷⁰ Bu durum, İkbâl'in insan hürriyetine inancının olmadığını göstermediği gibi ona aykırı da değildir. Bu, sadece insanın niyeti esnasında daha üstün bir Güç'ün gözetiminde bulunduğunu İkbâl'in kabul ettiğini gösterir. İkbâl, hiçbir yerde insanın tamamen hür olduğunu iddia etmez. Sadece, en mükemmel tek (Individual) olan Allah, tam hürriyet sahibidir. Fakat bu, insanın kaderinin tamamen belirlenmiş olduğu anlamına da gelmez. İnsanın iradesi, sadece Allah'ın iradesi ile sınırlandırılabilir⁷¹ ve kişiliği ne kadar gelişirse, kendi iradesini Allah'ın iradesine isteyerek o kadar çok teslim eder.

Nicholson'a mektubunda İkbâl, hayatın hürriyet yolunda bir mücadele olduğunu belirtir.⁷² Bu görüş şu hadise dayanır: “İman kader ve hürriyet arasında yer alır.”*** İnsan, Allah'ın iradesinin bir konusudur; fakat “Allah, bütün hayatın en büyük ruhî temeli olduğundan, Allah'a bağlılık, zımnen insanın kendi ideal tabiatına bağlılığı anlamına gelir.”⁷³

⁶⁴ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 110; Asrar, s. 152.

⁶⁵ “Kullukta kılıç ve planın ikisi de faydasızdır, iman doğdu anda zincirler parçalanmıştır. Bileğinin ne kadar güçlü olacağını kim tahmin edebilir? Allah'ın kulunun dikkatli bakışı kaderi değiştirebilir.” (*Bâng-i Derâ*)

⁶⁶ “İmanlı kişinin eli, Allah'ın Elidir.” (*Bâl-i Cibril*)

⁶⁷ S. Eddy, *The Encyclopaedia of Religious Quatations*, s. 151.

⁶⁸ “İnsan, Allah'ın farkına varmadığı müddetçe, kader ve irade hürriyeti konusu ortaya çıkmaz.” (*Pes Çi Bâyed Kerd Ey Ekvâm-i Şark*, Lahore 1936)

⁶⁹ “Kendini Allah'ın rızasında kaybettiğinde, mümin Allah'ın kader aleti olur.”

⁷⁰ M. W. Rahman, “Iqbal's Doctrine of Destiny”, *The Islamic Culture*, sy. 8 (1939), s. 159-160.

“Allah'tan başka kimse takdiri yaratamaz; tedbirlerin de takdir için faydası yoktur.” *Câvitnâme*, Çev. Annemarie Schimmel, Ankara 1989, s. 238-247.

⁷¹ “Bitkiler ve hayvanlar kaderin sınırlarıyla çevrilidirler, fakat Allah'ın kulu sadece Allah'ın kanunlarının muhatabıdır.” (*Darb-i Kelîm*)

⁷² R. A. Nicholson, “Introduction”, *Secret of the Self*, s. XX-XXI'de İkbâl'den alıntı.

*** Bu rivayetin kaynağını bulamadım. (Çev.)

⁷³ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 147; Asrar, s. 201.

“Hal ve mazi itibari bir şeydir. Var olan onun zuhuru ve bu zuhurun muhafazasıdır. O, nasıldır, nasıl değildir? Diye soruyorsun? Takdir, onun bünye ve tıynetinden hariç değildir. Onun nasıl olduğundan ve nasıl olmadığından nasıl bahsedeyim? O zahiren cebir altında,

İkbâl, Mevlânâ gibi irade hürriyetini, kendi içinde sonlu olarak telâkki etmez. O'na göre hürriyetin sonu, insanın üst kişiliğine uygun olarak yaşamaya serbestçe karar vermesi demektir. Hürriyetin sonu, bir üst planla kendini sınırlamadır. Hürriyetin ve kaderin sonu (cebir ve zorlamayla aynı olmaksızın) birleşir. Kant, ahlâkî kuralların kaynağının kişiliğin en iç noktasında bulunduğunu kabul eder. İnsanın hürriyeti, bu kuralları kendisine yüklemeye meydana gelir. İkbâl'in bakış açısına göre birey, ayrıca "hür bir kişiliği kuralların zincirinden kurtulmak suretiyle değil, aksine kuralların kendi benliğinin derinliklerindeki en üst kaynağını açığa çıkararak kazanır."⁷⁴

Nicholson der ki, "Şu tartışılmalıdır ki Sûfizm, mantıkî sonucuna, kişinin benliğinden 'arındığı' (passes away) *fenâ* makamında ulaşır."⁷⁵ Bu görüş, İkbâl'e göre kabul edilemezdir. O'na göre İslâm'da mükemmel insan ideali şudur: Her şeyi kuşatan Benlik ile doğrudan irtibata geçtiği durumda bile kendi kişiliğini yitirmeyen tam gelişmiş bir benlik.⁷⁶ İkbâl, bu konuda "onun gözü şaşmadı ve aşmadı."⁷⁷ âyetini alıntılıyarak Hz. Peygamberin En Yüce Benlik'i görmesine atıfta bulunur.⁷⁸

Tillich gibi İkbâl'de şuna inanır ki, "tam olarak ferdîleşmiş bir varlık merkezi, başka bir ferdin içine giremez ve üst birliğin sadece bir parçası haline dönüşemez."⁷⁹ *Yeni Gülşen-i Raz*'da İkbâl şöyle der: "Bir damlanın kendisini okyanusta kaybedişi gibi, kişinin kendini Allah'ta kaybetmesinden" daha çok, gerçek kişi Allah'ı kendi benliği içine alır.⁸⁰ Normal ve dinen ideal insan tipi der İkbâl, "kendini inkâr eden (self-negation) değil, aksine kendini benimseyen (self-affirmation) ve daima daha ferdîleşerek, daha kendine özgünleşerek ideale ulaşan biridir. Hz. Peygamber

batınen de ihtiyarı elinde olan bir varlıktır. Bedir sultanı Hazreti Muhammed'in emri şudur: İman, cebir ve kaderin ortasındadır. Sen: "her mahlûk cebir altındadır; uzak, yakın birçok kayıtların esiridir." Diyorsun. Fakat can, canı yaratanın bir nefesinden ibarettir. Bütün bu günagün tecellilerine rağmen o vahdaniyet âleminde. Onun mecbur olduğuna dair ortada bir söz yoktur. Eğer can hür bir yaratılışa sahip değilse can değildir. O, bu keyfiyet ve kemiyet âlemine baskın yaptı. Mecbur idi; fakat sonra ihtiyarına sahip oldu." *Yeni Gülşen-i Raz*, Çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1959, s. 22-23; İngilizce çeviri için bk. H. Husain, *The New Rose-Garden of Mystery*, s. 13.

⁷⁴ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 181.

⁷⁵ R. A. Nicholson, *The Idea of Personality in Sufism*, Cambridge 1923, s. 14-18.

⁷⁶ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 118; Asrar, s. 162.

⁷⁷ en-Necm 53/17.

⁷⁸ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 118; Asrar, s. 162.

⁷⁹ P. Tillich, *Love, Power and Justice*, Londra 1959, s. 26.

⁸⁰ "Bizim sonumuz, onun denizinde kaybolmak değildir. Eğer sen onu ele geçirirsen fânilikten kurtulursun.

Benliğin benliğe sığması muhaldir

Benliğin ta kendisi olmak kemaldır." İkbâl, *Yeni Gülşen-i Raz*, Çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1959, s. 19; İngilizce çeviri için bk. H. Husain, *The New Rose-Garden of Mystery*, s. 10.

şöyle der: ‘Kendinde Allah’ın sıfatlarını gerçekleştir’; zira, insan en özgün Varlığa benzediği ölçüde özgünleşir.’⁸¹

İkbâl, İslâm’ın, sonlu oluştan tam olarak kurtuluğu, insan saadetinin en üst mertebesi olarak kabul etmediği kanaatindedir. O, bir kişinin bireyliğinin devamıyla sonsuzluğu gerçekleştirme arasında bir çelişki görmez.⁸² “Hakikî sonsuzluk” der İkbâl, “mümkün olan sonlu bütün genişlemeleri kapsamadan ulaşılan, sonsuz genişleme anlamına gelmez”. Onun tabiatı genişlemeye değil, yoğunlaşmaya müsaittir. Gözümüzü yoğunluk üzerine çevirdiğimiz anda sınırlı benliğin, Sınırsızdan soyutlanmamış farklı bir düşünce olduğunu görmeye başlarız.⁸³

İkbâl’in ideal insanı, kendi kişiliğini ne ebedilikten ne de Allah’ın yolundan (vision of God) ayırmak ister.⁸⁴ İkbâl, İslâm tasavvufundaki “fenâ”yı, genişleme değil, aksine insanî benliğin İlâhî Benlik’e tamamen teslimiyeti olarak görür. *Tasavvufta amaç, fenâ makamından öte bir merhaledir.* Bu da, kendi bakış açımı göre, kendini benimsemenin en yüksek mertebesi olan “bekâ”dır.⁸⁵

“Göklere ve yere sığmadım fakat imanlı kulumun kalbine sığdım.”⁸⁶ hadisine uyarak İkbâl, birleştirici tecrübeyi, “sınırlı benliğin kendi kimliğini Sınırsız Benlik’te bir çeşit içine alma yoluyla eritmesi” olarak değil, aksine “Sınırsızın, sınırlının kuşatıcı aşkına girişi” olarak tanımlar.⁸⁷ İkbâl’e göre “benliğin arayışının sonu, bireyliğin sınırlamalarından âzâtlık değildir; o diğer yandan, benliğin daha doğru bir tanımıdır.⁸⁸ İnsan, Allah’ı kendi benliğini terkederek değil, devam ettirerek keşfedebilir. Büyük bir Hak âşiği olan Hallac şöyle der:

“Ey maksadını fenâda arayan,

Yokluk hiçbir zaman mevcut olanı bulamaz!”⁸⁹

⁸¹ R. A. Nicholson, “Introduction”, *The Secrets of the Self*, s. XVIII-XIX’da İkbâl’den alıntı.

⁸² V. S. Naravane, *Modern Indian Thought*, Londra 1964, s. 290.

⁸³ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 118; Asrar, s. 163.

⁸⁴ “Vücudumun hareket, isyandan bir zerresi Eksilse o zerreyi ebedî bir hayata nasıl değiştiririm ben.” *İkbâl’den Şiirler: Şarktan Haber ve Zebûr-u Acem*, ev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1971, s. 199; İngilizce eviri için bk. *Persian Psalms*, ev. A. J. Arberry, Lahor 1948, s. 45.

“Eğer görüş, insanı kendinden geçirirse

Perde daha hayırlı.

Bu alış veriş beni

Pek açmaz; sen çok yüksek fiyatlar istiyorsun.” *İkbâl’den Şiirler: Şarktan Haber ve Zebûr-u Acem*, ev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1971, s. 187; İngilizce eviri için bk. *Persian Psalms*, ev. A. J. Arberry, Lahor 1948, s. 35.

⁸⁵ *Thoughts and Reflections of Iqbal*, s. 244.

⁸⁶ A. M. Schimmel, *Gabriel’s Wing*, s. 121.

⁸⁷ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 110; Asrar, s. 151.

⁸⁸ *a.g.e.*, s. 198.

⁸⁹ İkbâl, *Câvînâme*, ev. Annemarie Schimmel, Ankara 1989, s. 263; İngilizce eviri için bk. Javid Nama, ev. A. J. Arberry, s. 101.